

De historische taalkunde op nieuwe wegen ? (1)

I. INLEIDING

In de zestiger jaren van deze eeuw kwamen een aantal linguïstische stromingen tot ontwikkeling die het uitzicht van de taalwetenschap grondig hebben gewijzigd. Die disciplines, sociolinguïstiek en vooral generatieve taalkunde, zijn sindsdien de taalwetenschap bijna volledig gaan domineren. Dat gebeurde ten nadele van de historische taalkunde en de disciplines die daar nauw bij aanleunen, o.a. naamkunde en dialectologie.

En inderdaad, men kan zich met de generativisten afvragen : wat voor zin heeft het een regelmodel te ontwerpen dat Oudhoogduitse zinnen transformeert of genereert. Men beschikt immers toch niet meer over de *competence* om ze op hun adequaatheid te kunnen toetsen.

En dan is het Oudhoogduits nog een bevoorrechte, want betrekkelijk goed geattesteerde taal. Hoevele malen zinlozer nog moet zo'n onderneming wel niet zijn voor taalstadia die in het geheel niet zijn gedocumenteerd. En precies aan zulke begrippen hebben we in de oud- en indogermanistiek geen gebrek. Denk maar aan

(1) Lezing gehouden voor de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie te Brussel op 20 mei 1996. Ik dank van harte J. Cajot, J. Goossens, K. Roelandts en W. van Langendonck voor hun opmerkingen tijdens de discussie achteraf.

termen als Oudgermaans, Oergermaans, Gemeengermaans, Indo-europees, Proto- en Laat-Indo-europees, Oerlitouws, Oudnederlands, en ga zo maar door. Al sedert generaties zijn dat voor historisch taalkundigen geijkte operationele grootheden. Vanuit louter sociolinguïstisch oogpunt moeten het wel irrelevante hersenspinsels zijn. Over de culturen en samenlevingen die achter die begrippen schuilgaan, zijn namelijk ook archeologisch ternauwernood realia bekend.

De gevolgen van die taalkundige aardverschuiving zijn vooral in de Lage Landen, en dan nog het radicaalst in de neerlandistiek, op tal van terreinen te merken geweest : in de universitaire curricula, in de instituties en in de onderzoeksfinanciering.

Toch meen ik dat er voor de historische taalkunde betere tijden aanbreken.

Er zijn de laatste jaren binnen de linguïstiek een aantal alternatieve denkrichtingen tot ontwikkeling gekomen die hoopvolle maar nog grotendeels onbekende perspectieven openen voor de historische taalkunde en de taalkundige oudgermanistiek in het bijzonder.

Ik noem hier de al wat oudere belangstelling voor taal-universalia en vooral recente ontwikkelingen als prototypetheorie en iconiciteitstheorie. De nieuwe denkrichtingen worden wel eens samengevat onder de overkoepelende benaming taalkundig cognitivisme. De grote verdienste van de nieuwe stromingen is dat ze van de linguïstiek opnieuw een antropologie hebben gemaakt waarbij het bevraagde object niet langer is *l'homme-machine*.

De grote relevantie van deze nieuwe antropologische linguïstiek voor het diachronisch taalonderzoek is nog onvoldoende onderkend, zowel bij de schaarser wordende historisch taalkundigen, als bij de beoefenaren van deze

nieuwe stromingen zelf. Deze laatsten werken namelijk vooral op synchroon materiaal. In een pas afgerond onderzoek, dat in 1996 in de reeks Werken, nr. 17 van de Vlaamse Afdeling van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie verscheen, heb ik geprobeerd een brug te slaan tussen die twee onderzoeksdomeinen, die elkaar tot hiertoe nog niet hebben gevonden (2). Enkele aspecten daarvan zullen hierna worden behandeld.

II. ICONICITEIT EN MEERVOUDSVORMING

In de manier waarop nominale morfeemsystemen evolveren, spelen volgens mij vier factoren een hoofdrol. Ik heb het daarbij niet over externe factoren in de taalverandering, waarop de sociolinguïstiek terecht zoveel nadruk heeft gelegd. Factoren als sekse, stand, leeftijd spelen in het proces van taalverandering inderdaad een zeer grote rol. Ze kunnen echter alleen maar innoveren binnen een beperkt aantal vrijheidsgraden die hun door het fonologische systeem of de grammatica van de taal zelf worden opgelegd. Je kunt niet straffeloos van elke *p* een *m* maken, of het Nederlandse meervoudsmorfeem /en/ vervangen door /er/, omdat je dat met je *peer group* nu eens wat anders vindt. De fonologie en de fonotactische regels van het Nederlands verzetten zich daartegen. De grenzen waarbinnen sociolinguïstische veranderingen plaats kunnen vinden, worden aangegeven door principes

(2) J. VAN LOON, *Endogene factoren in de diachrone morfologie van de Germaanse talen*, Brussel (Kon. Commissie voor Toponymie en Dialectologie) 1996. Voor voorbeelden uit dit artikel die zonder referentie zijn vermeld, wordt verwezen naar dit boek.

van universalistische aard die inherent zijn aan het systeem zelf.

Eén van die sturingsprincipes, waarop ik vandaag wat dieper met u wil ingaan, is het iconiciteitsprincipe.

De iconiciteitstheorie heeft, zoals alle taalkundige disciplines met een sterk filosofische inslag, wortels in een ver verleden. Zodra de mens over taal is gaan reflecteren, ontstond als vanzelf de discussie over de arbitrariëit of de gemotiveerdheid van het taalteken. De problematiek is te vinden bij Plato over Von Humboldt naar De Saussure en Peirce. Het is de verdienste van de jongste Amerikaanse linguïstiek (Haiman, Givón, Bybee) de theorie taalkundig operationeel te hebben gemaakt.

Op het gebied van syntaxis en morfologie zijn tal van voorbeelden verzameld die aantonen dat taal zoveel mogelijk streeft naar een diagrammatische afbeelding van de werkelijkheid (of onze apprehensie daarvan). De syntactische orde in *Hij brak zijn been en belandde in het ziekenhuis* is een directe projectie van de temporele orde. Wat minder triviaal is een voorbeeld als *huis/huiz-en*. Het meer-voud is langer of groter in vorm dan het enkelvoud en dat is de iconische uitdrukking van het 'meer' dat ook in de werkelijkheid waar te nemen valt. Het is vooral op dit laatste terrein, de morfologie, dat iconiciteitstheorie en disciplines als dialectologie en historische taalkunde heel wat van elkaar te leren hebben.

Ik neem het voorbeeld van de pluralis weer op. Het valt niet te loochenen dat statistisch gesproken de pluralis van een woord meestal langer uitvalt dan de singularis : *huis/huiz-en*, *Haus/Häus-er*, *house/house-s* enz. Het is een al evenzeer universeel verschijnsel dat daarnaast ook meervoudsvormen voorkomen die even kort zijn als het enkelvoud : *foot/feet*, *goose/geese*, *Apfel/Äpfel*. Wie op

zoek is naar meer voorbeelden, vindt ze gemakkelijk in de vele historische grammatica's die de Germaanse talen rijk zijn of in de Oostnoord-Brabantse dialecten (3). Dergelijke vaststellingen bewijzen niet het ongelijk van het iconiciteitsprincipe, dat ten slotte slechts een latente, maar krachtige onderstroom is in de taalevolutie. Dat is te zien aan de evolutie van het Middelnederlands naar het Nieuwnederlands. In het Middelnederlands was gelijke omvang de regel bij de neutra : *dat woert/die woert, dat paert/die paert* enz. Maar al van in de 13^e eeuw blijken onzijdige woorden, wanneer ze geen maataanduidingen zijn (*drie jaar* e.d. is zo'n relict), gaandeweg een expliciet pluralissuffix te hebben aangenomen (4).

*

* *

Naast dergelijke regelmatige iconische correspondenties tussen enkelvoud en meervoud zijn er ook gevallen te vinden waar het meervoud korter uitvalt dan het enkelvoud. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in het moderne Welsh (5). Ook in het Welsh geldt als regel dat het meervoud langer (of van gelijke lengte) is dan het enkelvoud : *mab/meibion* 'zoon/zonen', *maes/meysydd* 'veld/velden' e.v.a. Er zijn echter enkele uitzonderingen. Het meervoud van *rhosyn* 'roos' is *rhos* 'rozen', van *pysgodin* 'vis' *pysgod* 'vissen' (6). Vergelijk naast de al

(3) Zie J. GOOSSENS, « Schets van de meervoudsvorming der substantieven in de Nederlandse dialecten », *Taal en Tongval* 39 (1987), pp. 141-173. Men lette vooral op de kaarten met de meervouden van *steen, berg, prijs*, pp. 154-158. Ook in het Frans zijn enkelvoudsvormen en meervoudsvormen doorgaans van gelijke omvang.

(4) M. MULDER, « Het uitgangloze meervoud in 13de- en 14de-eeuws Middelnederlands », *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 28 (1989), pp. 93-100.

(5) Ze zijn me gesignaleerd door drs. Hans Uyl, waarvoor mijn hartelijke dank.

(6) Stephen WILLIAMS, *A Welsh Grammar* (Cardiff 1980), pp. 12-13.

genoemde woorden : *plufyn/pluf* 'veer, pluim', *mwyyaren/mwyyar* 'braambes', *ffäen/ffa* 'boon', *mochyn/moch* 'varken', *hwyaden/hwyaid* 'eend', *dalen/dail* 'blad', *asen/ais* 'rib', *tywarchen/tyweirch* 'turf', *gwelltyn/gwellt* 'stro'. Andere woorden die in het enkelvoud uitgaan op *|-yn/* of *|-en/* maar in het meervoud die uitgang afstoten, zijn de woorden voor kaas, vod, kledingstuk, hazelaar, es, hulst, varen, pit, bloem, raap, noot, bij, luis, vogel, kind, horzel, kurk, pees. Zonder dat je vertrouwd hoeft te zijn met de *folk taxonomy* van het Welsh, maakt het gros van de voorbeelden duidelijk hoe de contra-iconische meervoudsvorming hier is ontstaan. Het betreft planten, vruchten, dieren, voorwerpen e.d. Het zijn, om in termen van een andere nieuwe richting in de moderne linguïstiek te spreken, prototypische collectiva of begrippen die doorgaans als amorfe of niet-discrete veelheden worden gepercipieerd (7). M.a.w., het is in deze gevallen niet het enkelvoud dat de ongemarkeerde term is maar het meervoud.

Hoe dienen we ons het ontstaan van de contra-iconische Welshe vormen in te denken ? Qua betekenis zijn de Welshe meervouden te vergelijken met de bekende *singularia tantum* uit de Germaanse talen : *zand, rijst, stro, gras, vee, rabarber, spinazie* ... Het is mogelijk deze prototypisch niet-telbare begrippen ook als singulativa weer te geven : *zandkorrel, rijstkorrel, strootje, grashalm, stuk vee* ... Typisch voor het Welsh is dat zulke singulativa steeds met hetzelfde suffix worden gevormd, nl. *|-en,-yn/*. Dit suffix komt ook voor in woorden als *unigolyn* 'individu',

(7) Een classificatie van dergelijke nomina in het Engels is ondernomen door A. WIERZBICKA, « Oats and wheat : The fallacy of arbitrariness ». In J. HAIMAN (ed.), *Iconicity in syntax*, 1985, pp. 311-342.

diferyn 'druppel' (8). Het was in oorsprong een singulatief suffix (9).

Een soortgelijk woordvormingsprocédé komt nog steeds voor in het Russisch :

<i>gorox</i> 'erwt'	<i>gorošina</i> 'één erwt'
<i>fasol</i> 'bonen'	<i>fasolina</i> 'één boon'
<i>ernika</i> 'braambessen'	<i>erničina</i> 'één braambes'.

In het Russisch behoort het procédé nog steeds tot de woordvorming. Beide reeksen woorden zijn grammaticaal nog steeds singularis. In het Welsh echter werd op een bepaald ogenblik het derivatieve procédé gereanalyseerd tot een oppositie meervoud/enkelvoud. We staan hier voor een typevoorbeeld van het grammaticalisatieproces (10).

Wat het iconiciteitsprincipe betreft, kan men zich afvragen of zich in het Welsh zal herhalen wat zich *mutatis mutandis* ook in de geschiedenis van het Nederlands met het geval *paert/paert* heeft voorgedaan en of de huidige kortere meervoudsvormen naar een grotere omvang zullen tenderen.

*

* *

Niet alleen het verre Welsh levert interessante tegenvoorbeelden van het iconiciteitsprincipe. Ook in onze

(8) Die hebben dan wel 'regelmatige' lange meervoudsvormen : *unigolion*, *diferion*.

(9) H. LEWIS & H. PEDERSEN, *A Concise Comparative Celtic Grammar* (Göttingen 1980), p. 161.

(10) De details daarvan zijn nog te onderzoeken. Het Russisch heeft het derivatieprocédé niet gegrammaticaliseerd, misschien omdat /-ina/ nog concurreerde met andere suffixen zoals in : *soloma/solominka* 'stro/strohalm', *klubnika/klubníka* 'aardbeien/één aardbei' (WIERZBICKA 1983 : 324).

dialecten komen gevallen voor waar, althans volgens de beschrijvers, het meervoud korter is dan het enkelvoud. Het betreft de meervoudsvorming van sommige substantieven in Limburgse dialecten. In heel het Zuidoosten van ons taalgebied en in het aansluitende Rijnlands bestaat de meervoudsvorming van nogal wat substantieven gewoon in een oppositie van toon. Het enkelvoud van zulke substantieven wordt uitgesproken met slepton, het meervoud met stoottoon. J. Kats (11) geeft volgende voorbeelden uit het Roermonds : *bein/bei:n*, *daach/daa:ch*, *berch/ber:ch*, *hóntj/hónj*. Het omgekeerde, stoottoon voor het enkelvoud, slepton voor het meervoud, komt bij zulke monosyllabisch blijvende meervouden niet voor. Hetzelfde systeem bestaat in het Genks. Uit iconisch oogpunt merkwaardig is nu dat een stoottonige klinker korter is dan een sleptonige korte, een stoottonige lange klinker is eveneens korter dan een sleptonige lange (12). Dit zou m.a.w. betekenen dat het enkelvoud langer zou zijn dan het meervoud! Zijn de bestaande beschrijvingen juist (13), dan bevatten de Limburgse dialecten een merkwaardige uitzondering op een vrijwel universeel taalverschijnsel (14).

(11) J. KATS, *Het fonologisch en morfologisch systeem van het Roermondsch dialect*, Maaseik 1939.

(12) J. GOOSSENS, « Historisch onderzoek van slepton en stoottoon in het dialect van Genk », *H.K.C.T.D.* 33 (1959, 141-212), p. 144.

(13) Prof. dr. J. Goossens bevestigde mij dat nog nogmaals en maakte me ook attent op de meervouden van woorden als *kam*, *ring*, *hond* in het Genks. In het enkelvoud vertonen deze woorden in de auslaut een dubbel consonantisme (resp. [-mp,-nk] en [nt]), dat in het meervoud gereduceerd wordt tot nasaal.

(14) Zie in het algemeen W. VAN LANGENDONCK & W. DE PATER, « Ikonizität in natürlicher Sprache », *Kodikas/Code* 15 (1992), pp. 1-20. Voor het meervoud speciaal p. 11.

III. ICONICITEIT EN MORFEEMVOLGORDE

Het iconiciteitsverschijnsel is ook waar te nemen in de volgorde waarmee morfemen aan elkaar worden geregen. J. Bybee en T. Givón hebben aan de hand van een grote steekproef aannemelijk gemaakt dat wanneer in één woord verschillende morfemen worden aangehecht, de volgorde daarvan aan universele wetmatigheden beantwoordt. Het hoofdprincipe is dat suffixen met de grootste impact op de intrinsieke betekenis van het woord, het dichtst bij de woordstam zullen staan.

Het iconiciteitsverschijnsel treffen we aan in een woord als *bakker-inne-tje-s*. Het morfeem met de grootste impact op de woordbetekenis is het moveringssuffix, gevolgd door diminutief- en tenslotte numerussuffix.

De iconiciteitstheorie postuleert dat zulke volgordetendenzen universeel zijn. Wat dan te denken van volgende voorbeelden :

lat. *filius/filio-l-us*
filia/filio-l-a
got. *magus/magu-l-a* 'knaap(je)'
mawi/mawi-l-ô 'meisje'

De suffixvolgorde is hier omgekeerd aan het Nederlandse *bakker-inne-tje*. Het betekenisrelevantere moveringssuffix volgt hier op het diminutiefsuffix.

En toch is dat niet in tegenspraak met wat de iconiciteitstheorie laat verwachten. Het Latijn en het Gotisch vertonen hier een kenmerk dat bijzonder typisch is voor de ie. talen, het feit namelijk dat hun flexiemorfemen van het zgn. fuserende type zijn. De genusuitgangen in de gegeven Latijnse en Gotische voorbeelden zijn tegelijk ook grammatische suffixen voor numerus, flexieklasse en

naamval. Deze laatste categorieën zijn iconisch meer perifeer (zie *infra*) dan het diminutief en volgen er dan ook op.

*

* * *

Een ander schijnbaar tegenvoorbeeld. Het gebruikelijke meervoud van substantiva als *kindje*, *eitje* e.d. is *kind-je-s*, *ei-tje-s*. De opeenvolging van diminutief- en pluralissuffix is conform de iconiciteitstheorie. Ook in het Duits is er meestal niets aan de hand, al is een overt pluralismorfeem niet zichtbaar : *die Kind-chen*, *die Ei-chen*, *die Weib-chen* enz. Naast die courante vormen bestaan echter ook pluralissen als *kind-ertje-s*, *ei-er-tje-s*, *Kind-er-chen*, *Ei-er-chen*, *Weib-er-chen*, *Häus-er-chen*. Tegen de theorie in gaat het pluralissuffix hier, het duidelijkst in de Duitse voorbeelden, aan het diminutiefsuffix vooraf. Iedere Nederlandstalige en Duitstalige voelt echter aan dat er met die vormen wat aan de hand is. Waarom dat zo is, wordt duidelijk gemaakt door het iconiciteitsprincipe. De omkering van de gebruikelijke volgorde is een stilistische ingreep waarmee een speciaal effect wordt beoogd. Terloops kan hier worden aangestipt dat de bestaande beschrijvingen ons hier in de steek laten. Geen van de grote historische lexica die ik erop nasloeg (M. Lexers *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, het *Midelnederlandsch Woordenboek*) bevatten enige aanwijzing waarin het verschil eventueel zou kunnen liggen. En zelfs synchrone beschrijvers zijn onnauwkeurig. Vormen als *Die Kind-er-chen*, *Kind-er-lein*, *Weib-er-chen*, *Häus-er-chen*, *Würm-er-chen* worden door de Duden-Grammatik van 1973 (p. 190) als « *umgangssprachlich* » gekarakteriseerd, wat suggereert dat dergelijke formaties alledaags zouden zijn. De Duden-grammatica van 1984 heeft het

wel bij het rechttere eind door te zeggen dat formaties als *Kind-er-chen*, *Ding-er-chen* beperkt zijn tot « einzelnen affektiven Bildungen » (Duden-Grammatik 1984). Die typering komt al veel dichter bij de bevindingen die gemaakt kunnen worden vanuit de iconiciteitsleer (15).

Welke connotaties precies worden opgeroepen en waarom pluralissuffix en diminutiefsuffix hier worden omgedraaid, laat ik in het midden. Wel mag gewezen worden op een soortgelijk en wel bijzonder sprekend voorbeeld van zulke suffixomkering dat is gesignaleerd door F. Plank. Het gaat weliswaar niet om morfemen maar om de volgorde van de hoofdconstituenten in binomiale uitdrukkingen als : *op en af*, *berg en dal*, *van hoog tot laag*, *hemel en aarde*, *van top tot teen*, *Kopf und Kragen riskieren*, *vom Scheitel bis zur Sohle* e.v.a. De volgorde van de twee hoofdconstituenten beantwoordt aan een constante. Het eerste element van de uitdrukking is datgene wat voor de prototypische spreker het meest sailant, het hoogst gewaardeerd, het meest dichtbij is.

Nu heeft Plank (16) opgemerkt dat er in het Duits twee uitzonderingen op die regel zijn : *drunter und drüber gehen* 'in het honderd lopen' en *Hals über Kopf*. Op de keper beschouwd is ook die uitzonderlijke volgorde gedicteerd door het iconiciteitsprincipe. De omkering van de gangbare syntaxis geeft iconisch treffend weer dat ook in de realiteit de zaken op hun kop zijn gezet (17). Een merkwaardig detail is nog dat de omkering in *drunter und drüber gehen* slechts van recente datum is. In de

(15) Met het Nederlandse *kleertjes* is daarentegen affectief niets aan de hand aangezien dat het diminutief is van het *plurale tantum kleren*.

(16) F. PLANK, « Ikonisierung und De-Ikonisierung als Prinzipien des Sprachwandels », *Sprachwissenschaft* 4 (1979), pp. 140-141.

(17) Men denke nog aan Nederlandse voorbeelden als *ondersteboven*, *achterstevoren*.

vorige eeuw luidde de uitdrukking nog *drüber en drunter gehen* (18).

*
* *

Met deze laatste observatie is al enigszins aangegeven waarin het belang ligt van de iconiciteitstheorie voor de diachronische taalkunde. In de vele historische grammatica's waar de Indo-europese en Germaanse talen zo rijk aan zijn, zijn tal van voorbeelden te vinden van volgordeomkeringen van suffixen.

*
* *

Behalve in het Gotisch komt het aanwijzend vornaamwoord in alle Germaanse talen voor. Het ontstond doordat aan het oudere demonstrativum *the, thia, that* een versterkend partikel *se* werd toegevoegd (te vergelijken met Frans *voici*, Zuidafrikaans *hierdie*).

Oorspronkelijk was het deictische partikel *se* flexieloos en stond het achter de semantisch nochtans meer perifere casus-, numerus- en genusmorfemen. Die toestand is alleen nog in het Oernoords van de runen over de volle lijn gaaf bewaard.

Oernoords : *þat-si* 'dat', acc. sing. masc. *þan-si*,
nom. mv. masc. *þaiR-si*, dat. mv. *þaim-si*.

Volgens wat verwacht kan worden, werd in de loop van de geschiedenis de volgorde van beide suffixen omge-

(18) Ook bij de werkwoorden (die hier verder niet aan de orde komen) zijn iconische volgordes vast te stellen. Zo gaan aspectuele suffixen vooraf aan tempus- en persoonsvormsuffixen (vgl. *we krabbe-l-de-n*). Prof. J. Goossens wijst me echter op een merkwaardig geval van suffixomkering in het Genks. In de 2° persoon enkv. van het praeteritum gaat het persoonsvormsuffix vooraf aan het tempussuffix : [de.x werg-s-de] i.p.v. *[werg-d-es] 'je werkte'.

draaid. De impact van het deictische partikel op de interne semantiek van het demonstrativum is nu eenmaal groter dan die van de flexie-uitgangen. In het huidige Duits is die omkeringsoperatie volledig : *die-s-er*, *die-s-en*, *die-s-em*, *die-s-es*. De overgang is, zoals steeds in de taal, zeer geleidelijk gegaan. Het Oudengels heeft al de eindflexie doorgevoerd, maar heeft nog sporen van het oude : fem. nom. sing. *þeo-s*, acc. *þās*, instr. *þy-s*. In het Oudhoogduits is het proces al verder gevorderd. De Isidorusvertaling van iets vóór 800 heeft nog wel een keer een accus. sing. fem. *dhea-sa*. Een overblijfsel van de oorspronkelijke toestand is de genitief sing. *desse*, dat in het Middelhoogduits *disse* (naast *disses*) is blijven doorleven, mogelijk omdat /-s-/ sowieso al in het midden van het woord voorhanden was (19). Toch is de genitief *des-se-s* met dubbele flexie de courante ohd. vorm. Het zou de moeite lonen het proces in detail na te gaan. Misschien spelen ook iconische factoren daarin een rol. De flexie-morfemen die naar de eindpositie zijn verdrongen, hebben namelijk niet allemaal dezelfde iconische status. Ze drukken fuserend zowel numerus als genus en casus uit. Het is niet ondenkbaar dat in het overgangsproces die verschillen een rol hebben gespeeld.

*

* *

Voor de studie van volgordeverschijnselen bij suffixen zijn vooral de Noordgermaanse talen interessant. Door het typisch Noordgermaanse verschijnsel van het achtergeplaatst lidwoord treden daar namelijk tal van suffixen

(19) W. BRAUNE & H. EGGERS, *Althochdeutsche Grammatik* (Tübingen 1987), p. 247.

naast elkaar op : dat voor naamval, voor definietheid, numerus, genus of flexieklasse.

De oorspronkelijke toestand, nog steeds intact in het IJslands, is de volgende :

IJslands (Oudno.) :

stam - casus - lidw. - casus

nom. sing.	<i>hest</i>	-	<i>ur</i>	-	<i>in</i>	-	<i>n</i>	'het paard'
dat. sing.	<i>hest</i>	-	<i>i</i>	-	<i>n</i>	-	<i>um</i>	
gen. sing.	<i>hest</i>	-	<i>s</i>	-	<i>in</i>	-	<i>s</i>	
nom. plur.	<i>hest</i>	-	<i>ar</i>	-	<i>n</i>	-	<i>ir</i>	

Dit oude systeem met dubbele flexie is in het Oudzweeds (van 13^e tot 15^e eeuw) nog gedeeltelijk intact, onder meer in de gen. sing. *skip-s-in-s* 'van het schip' en de gen. pl. *ríki-a-nn-a*, *vik-na-nna* 'der rijken, der weken'. In andere naamvallen is in dit systeem verandering gekomen. Wijzigingen zijn ingetreden in volgende gevallen :

IJslandisch Oudzweeds Nieuwzweeds

gen. sing.	<i>orm-s-in-s</i> =	<i>orm-s-in-s</i> >	<i>orm-en-s</i>	'slang'
gen. sing.	<i>ferð-ar-inn-ar</i> >	<i>färþ-inn-ar</i>	-	
nom. mv.	<i>hest-ar-nir</i> >	<i>häst-a-ni(r)</i> >	<i>häst-ar-na</i>	

Voor deze wijzigingen biedt de iconiciteitstheorie een verklaring. De suffixen die in de voorbeelden voorkomen, staan voor diverse betekenissen. Het zijn aanduiders van numerus, definietheid, casus, genus of flexieklasse. Op grond van de wijzigingen in de volgorde laat zich een hiërarchie opstellen van de betrokken morfemen. Het numerusmorfeem staat het dichtst bij het lexem, dan komt de definiethedsaanduiding, vervolgens de casus.

Die morfeemhiërarchie vindt men ook gerealiseerd in de Nieuwzweedse meervoudsgenitief type *häst-ar-na-s* 'van de paarden': numerus + definietheid + casus.

*
* *

De semantische impact verklaart ook de bizarre morfeemsprongen in het laatstgenoemde Oudzweedse voorbeeld, de bepaalde nominatief meervoud ijsl. *hest-ar-ni-r*. In het Oudzweeds komt het morfeem /-r/ van de nominatief meervoud enkel nog voor aan het wordeinde (*hest-anir*; in het Zuid-Zweeds verdwijnt het helemaal) (20), maar in het huidige Zweeds duikt het plotseling weer op in het woordmidden (*häst-ar-na*). De oorzaak van die verspringing ligt in de gewijzigde status van het morfeem /-r/. In het Oudzweeds codeerde het in dit concrete geval de pluralis, maar tegelijk ook de casus (nom. plur.). In het Nieuwzweeds, dat geen naamvallen meer heeft, codeert het enkel nog de iconisch belangrijke categorie meervoud en niet meer de iconisch perifere casus.

De oorzaak van de volgordewijzigingen in de Zweedse taalgeschiedenis is van iconische aard. Numerusmorfemen wijzigen wel niet de intrinsieke semantiek van een woord (zijn intensie, zijn *features*), maar wel zijn referentiële waarde (of extensie). Casusmorfemen geven enkel relaties weer tussen actanten binnen één zin maar zijn geen tekstconstante. Lidwoorden bevinden zich blijkens hun plaatsing in de opeenvolging van de suffixen daar semantisch ergens tussen in.

(20) Het verdwijnen van /-r/ in het midden van de morfeemsequens is in het Oudzweeds het gevolg van een klankwet die bepaalde dat /r/ vóór /n/ wegviel.

Dat de vastgestelde opeenvolging van de genoemde suffixen correspondeert met hun semantische impact op het lexem, is aan te tonen met volgend tekstvoorbeeld :

Het aangekondigde boek bevat vier hoofdstukken. Ze beslaan zo'n 50-tal bladzijden elk. De bedoeling ervan is het opsporen van systeeminterne factoren die taalverandering sturen.

Van belang voor de problematiek van de suffixvolgorde is in de tekst het gedrag van de nominale constituent 'vier hoofdstukken' en zijn coreferenten (onderstreept). De enige categorie die van de eerste tot de laatste zin constant blijft, is numerus (*hoofdstukken*). De definitie ontstaat pas in de tweede zin (*ze*), maar blijft dan wel behouden tot het eind van de tekst (*ervan*). De casusrelatie ten slotte is louter syntactisch geconditioneerd en varieert van zin tot zin. In de eerste zin staat *vier hoofdstukken* in een accusatief-, in de tweede in een nominatief-, en in de derde in een genitiefrelatie. Slot-som : de tekstlinguïstiek brengt hier dezelfde hiërarchische relatie tussen de drie categorieën numerus, definitie en casus aan het licht als de morfologische volgordefenomenen.

*

* *

Ook bij het verschijnsel van de morfeemvolgorde zijn (zeldzame) tegenvoorbeelden op het iconiciteitsprincipe te vinden, zij het dit keer niet in onze Nederlandse dialecten. Zonder dat ik er oplossingen voor heb, deel ik ze hier eenvoudig mee als aansporing tot verder onderzoek.

*

* *

Zoals in het Oudijslands *fisk-rinn* luidt ook in het Oudzweeds de nom. sing. nog *fisk-r-in*. Al in het Vroegoudzweeds (13^e eeuw) wordt de nom. sing. *fisk-r-in* zeer vaak vervangen door de accusatief *fisk-in*. De onbepaalde nominatief *fisk-r* wordt daarentegen niet vervangen door de accusatief *fisk* (21). Men kan zich in het licht van wat voorafging, afvragen of *fisk-r-inn* verloren ging omdat de erin voorkomende suffixvolgorde /casus + definietheid/ niet iconisch was ?

*

* *

Een nog merkwaardiger geval van suffixvolgorde is te vinden in de Oudzweedse datief meervoud. In het Oudijslands vindt men *fisk-u-nu-m* (uit **fisk-um-in-um*) met een volgorde /casus + definietheid + casus/. In het Oudzweeds vindt men de verrassende suffixvolgorde *fisk-um-in*, waarbij het casussuffix niet langer aan het einde staat, maar aan het definietheidssuffix voorafgaat. Men kan opwerpen dat men homonymie heeft willen vermijden met de dat. sing., die *fisk-i-num* luidde. Toch is dat weinig waarschijnlijk. Het IJslands maakte van zulke bijna-homonymie namelijk geen probleem : enkv. *fiski-num*/meerv. *fiskunum*. Bovendien komt de bizarre suffixomkering ook voor bij feminina als *färþ-um-in* 'aan de reizen' en neutra als *skip-um-in* 'aan de schepen', ofschoon daar zeker geen quasi-homofonische verwarring mogelijk was met de datief enkelvoud, resp. *färþ-inni* en *skipi-nu*. De suffixvolgorde in de Oudzweeds datief meervoud staat haaks op wat de iconiciteitstheorie ons voorhoudt te geloven. Reeds E. Wessén (en vóór hem Axel

(21) E. WESSÉN, *Svensk Språkhistoria I : Ljudlära och Ordböjningslära* (Stockholm 1962), p. 123-4.

Kock) hebben opgemerkt dat « En märklig form är dat. pl. *fiskumin*. Dess ursprung är dunkelt och oms-tritt » (22). Het iconiciteitsprincipe maakt het verschijn-sel nog bevreemdender dan het al was.

IV. ICONICITEIT EN STAMVARIATIE

In de voorbeelden die tot nu toe werden besproken, kwam de semantische relevantie van een morfeem tot uiting in de volgorde van de suffixen. Dat is echter niet de enige verschijningsvorm van morfologische iconiciteit.

De semantische impact van een morfeem op het lexeem waaraan het is gehecht, kan wel eens zo groot zijn, dat het de vorm van de lexeemstam zelf gaat aan-tasten. De middelen die de Germaanse talen daarvoor ter beschikking stonden of staan, zijn o.m. umlaut, ablaut of zelfs een totaal ander lexeem. Het verschijnsel is goed aanschouwelijk te maken met volgende voorbeelden uit het Duits :

grondwoord	meervoud	diminutief	movering
<i>Hase</i>	<i>Hasen</i>	<i>Häschen</i>	<i>Häsin</i>
<i>Hund</i>	<i>Hunde</i>	<i>Hündchen</i>	<i>Hündin</i>
<i>Bauer</i>	<i>Bauern</i>	<i>Bäuerchen</i>	<i>Bäuerin</i>
<i>Katze</i>	<i>Katzen</i>	<i>Kätzchen</i>	<i>Kater</i>
<i>Taube</i>	<i>Tauben</i>	<i>Täubchen</i>	<i>Täuberich</i>
<i>Gans</i>	<i>Gänse</i>	<i>Gänschen</i>	<i>Gänserich</i>
<i>Hahn</i>	<i>Hähne</i>	<i>Hähnchen</i>	<i>Henne</i>
<i>Junge</i>	<i>Jungen</i>	<i>(Jüngelchen)</i>	<i>Mädchen</i>
<i>Mann</i>	<i>Männer</i>	<i>Männchen</i>	<i>Frau</i>

Op grond van wat we eerder hebben vastgesteld aan de hand van het voorbeeld *bakkerinnetjes*, zou de semantische impact van de genoemde categorieën in de tabel moeten stijgen van links naar rechts. En dat is ook het geval.

Vormwijzigingen zijn in het meervoud beperkt, en wanneer ze voorkomen, verandert enkel de klinker door umlaut. Bij de iconisch belangrijker diminutivering is umlaut vrijwel algemeen, bij de moving ten slotte is de vormwijziging het radicaalst. Naast umlaut komt er ook totale substitutie van het lexem voor. Er kan verder uit de tabel nog afgelezen worden dat van boven naar onder de vormwisseling radicaler wordt naarmate de vertegenwoordigers voor sekse saillanter worden. Dat is echter het terrein van de prototypetheorie, waarop hier niet wordt ingegaan.

*
* * *

De gegeven voorbeelden laten veronderstellen dat stamwijzigingen door middel van umlaut zoals in het Duits min of meer belangrijke semantische wijzigingen signaleren. Dat is echter niet steeds zo. Stamwijziging door umlaut komt in het Duits ook voor waar men het iconisch niet zou verwachten. Dat geldt o.m. voor de oude feminiene *i*-stammen. In het Oudhoogduits is hun paradigma als volgt :

	sing.	plur.	sing.	plur.
nom.-acc.	<i>fart</i>	<i>ferti</i>	<i>kraft</i>	<i>krefti</i>
gen.	<i>ferti</i>	<i>fertio</i>	<i>krefti</i>	<i>kreftio</i>
dat.	<i>ferti</i>	<i>fertim</i>	<i>krefti</i>	<i>kreftim</i>

Het optreden van de umlaut was in het Oudhoogduits nog een zgn. suprasegmenteel verschijnsel of articulato-

risch automatisme : elke /a/ gevolgd door /i/ werd er als /e/ gerealiseerd. De wijziging was iconisch van geen tel.

Dat werd echter anders toen de conditionerende umlautfactor verdween, en dat was het geval van in de 11^e eeuw. In de mhd. paradigma's zijn dan ook wijzigingen vast te stellen die verlopen volgens het iconiciteitsprincipe. Vergelijk de mhd. paradigma's van *vart* en *kraft* :

	sing.	plur.	sing.	plur.
nom.-acc.	<i>vart</i>	<i>verte</i>	<i>kraft</i>	<i>krefte</i>
gen.	<i>verte/vart</i>	<i>verte</i>	<i>krefte/kraft</i>	<i>krefte</i>
dat.	<i>verte/vart</i>	<i>verten</i>	<i>krefte/kraft</i>	<i>kreften</i>

De Oudhoogduitse umlaut bleef onaangetast in het meervoud tot op de huidige dag (*Kräfte*). De wisseling correspondeert hier met een merkelijk verschil in voorstelling.

Het ligt ook in de verwachting dat in het enkelvoud het paradigma sneller werd gelijkgemaakt. Die evolutie was blijkens de wisselvormen in het mhd. ook aan de gang.

Toch is het opmerkelijk dat deze op gang zijnde nivelering in het enkelvoud niet meteen is gebeurd, maar zovele eeuwen in beslag heeft genomen. Nog drie eeuwen na het verdwijnen van de umlautfactor /i/ hebben de umlautvormen in het klassieke Middelhoogduits de standaardvormen kunnen blijven. De vraag is dan ook waardoor deze a-iconische vormvariatie zo lang heeft weten stand te houden.

Hier zien we dan een ander universeel sturingsprincipe in de historische morfologie aan het werk.

Typisch voor de feminiene *i*-stammen was namelijk dat ze in formeel opzicht een grote cohesie vertoonden.

Paul-Wiehl-Grosse (1989 : 189) vermelden in hun Mhd. Grammatik : « Kennzeichen fast aller *i*-Stämme ist, dass sie auf /-t/ enden ». *i*-stammen zijn b.v. : *stat, art, vart, last, ant, kraft, -schaft, gewalt, verlust, list, vrist, pfliht, verziht, geschiht, schrift, gift, huft, hurt, geburt, arbeit, -h/keit, vluot, gluot, stuot, sât, tât, jugent, tugent, maget, zît, werlt*. Het aantal *i*-stammen zonder /-t/ was veel geringer : *burc, geiz, druos, eich, lich, sûl, vurch, arweiz*. Bovendien was de helft van de feminiene *i*-stammen nog eens korten eenlettergrepig. De prototypische feminiene *i*-stammen waren m.a.w. monosyllabisch en gingen uit op /-t/. Die grote vormelijke cohesie (of synergie zoals ik de tweede interne kracht achter de taalevolutie noem) heeft gemaakt dat zich hier een nieuw paradigma kon verzelfstandigen, dat een tijdlang met succes weerstand heeft weten te bieden aan de gelijkmakende kracht van de iconiciteit. De aantrekkingskracht van het nieuwe paradigma was trouwens zo groot dat een aantal vrouwelijke substantieven die aanvankelijk tot andere flexieklassen behoorden, zich erbij aansloten : *naht, brust* (wortelnomina), *hant* (u-stam).

*

* *

Ondanks zijn grote vormelijke cohesie heeft het nieuwe paradigma uiteindelijk de Middelhoogduitse periode dan toch niet overleefd. Uiteindelijk werd het hele enkelvoud dan toch naar één vorm toe genivelleerd. We zitten duidelijk weer met een probleem opgescheept, de vraag nl. waarom een formeel coherente buigingsklasse na een succesvol bestaan van enkele eeuwen toch plotseling werd opgegeven.

De oplossing van deze kwestie is vermoedelijk te zoeken bij veranderingen in een andere buigingsklasse die tot nu toe niet ter sprake is gekomen. De oude masculiene *a*-stammen zoals *tac*, *hals*, *stuol*, *scalk*, *fogal* vertoonden in het ohd. geen umlaut in hun paradigma, ook niet in het meervoud, zoals nog in het overblijfsel *Tag/Tage*. In de mhd. periode trad daar verandering in. Vele oude *a*-stammen beginnen dan plotseling hun meervoud te vormen door middel van een umlaut naar het voorbeeld van de masculiene *i*-stammen (type *gast/geste*, *ast*, *balg*, *bah*, *scaft*, *wurm*, *scrit*, *slag*). Voorbeelden van substantieven die tot dan toe zonder umlaut waren gebleven, maar van toen af hun meervoud d.m.v. umlaut gingen vormen, zijn o.m. in het huidige Duits : *Nagel/Nägel*, *Arzt/Ärzte*, *Hof/Höfe*, *Koch/Köche*, *Wolf/Wölfe*, *Vogel/Vögel* e.v.a.

Umlaut werd van toen af wel een sterke exponent van de pluralis. Het vermoeden is dan ook gewettigd dat de umlaut daardoor uit het enkelvoud van de feminiene *i*-stammen moest verdwijnen.

Het moet voorlopig bij een hypothese blijven. Hier blijkt dat de ons ter beschikking staande oudgermanistische instrumenten, die vaak nog dateren uit de vorige eeuw, ons in de steek laten. Dat geldt ook voor de 'klassieke' *Mittelhochdeutsche Grammatik* van Hermann Paul, in 1989 nochtans aan zijn zoveelste bewerking toe. Volgens Paul-Wiehl-Grosse (23) « schwanken » bepaalde substantieven als *stab*, *gedanc*, *halm*, *nagel*, *sarc*, *schalk*, *satel*, *snabel*, *wagen* in het gebruik van de meervoudsumlaut en werden andere oude *a*-stammen die nu umlaut hebben, zoals *hof*, *koch*, *vrosch*, *wolf*, *boum*, *troum*, *kouf*, *vogel*, *vadem*, *arzât*, toen nog overwegend of uitsluitend

(23) H. PAUL, P. WIEHL & S. GROSSE, *Mittelhochdeutsche Grammatik* (Tübingen 1989), pp. 190, 199.

zonder umlaut gebruikt. De moderne taalkundige voelt dat deze beschrijving in het grammaticale standaardwerk van het mhd. niet adequaat kan zijn. En dat blijkt ook wanneer men de inleiding van de grammatica erop naleest : « unsere Grammatik behandelt als Grundstock die Sprachverhältnisse des 'klassischen' Mittelhochdeutsch und damit der Dichtungen um 1200 ». Voor de Laatmiddeleeuwse periode, de tijd waarin zich volgens ons de bewuste umlautwisselingen bij feminiene *i*- en masculiene *a*-stammen voordoen, laat de beschrijving van de Mhd. Grammatik ons in de steek. En ik denk dat deze constatering geldt voor vele 'klassieke' werkinstrumenten, die voor een deel nog uit de vorige eeuw dateren : Lexer, Verwijs en Verdam, Gallée, Lasch enz.

V. BESLUIT

Een aantal recente ontwikkelingen in de opnieuw antropologisch georiënteerde linguïstiek houden grote beloftes in voor een vernieuwde historisch georiënteerde taalkunde. De meeste studies over iconiciteit, gemarkeerdheid, typologie, taaluniversalia zijn evenwel gebaseerd op eigentijds materiaal uit de meest diverse en vaak exotische talen van de wereld. Het inzicht is echter nog onvoldoende doorgedrongen, dat voor vele Indo-europese talen sinds jaar en dag uitstekende historische grammatica's bestaan. Daarin ligt een schat aan observaties te rapen over vaak duizenden jaren taalgeschiedenis die taaltypologisch en -universalistisch nog op een systematische ontsluiting liggen te wachten (uitzonderingen zijn Mayerthaler en Plank).

In wat voorafging, is in detail enkel verslag gedaan over een van die theorieën, de iconiciteitstheorie. Bovendien is dan nog vooral ingegaan op gevallen die zich niet conform het iconiciteitsbeginsel gedragen. Deze weerbarstige gevallen wijzen erop welke schat aan gegevens en observaties te halen is uit de bestaande traditionele historische grammatica's en de vele dialectbeschrijvingen die alleen het Nederlands al rijk is.

Anderzijds blijkt dat ook vanuit de moderne stromingen in de taalwetenschap behoefte is aan aanvullingen of herwerkingen van onze filologische werkinstrumenten. Want hoe paradoxaal het ook mag klinken : vele werkinstrumenten van de historische taalkunde zijn niet-diachronisch.

Ik denk dan ook dat voor de historische taalkunde en de daarbij aanleunende disciplines alleen maar betere tijden kunnen aanbreken. Gewapend met de inzichten van de nieuwste theorieën hebben ze aan de nieuwe cognitivistische stromingen zeer veel te bieden.

J. VAN LOON